

Bardach, Juliusz

"Razwitiye etniczeskogo samosoznaniya sławiańskich narodow w epochu ranniego sriedniewiekowija", Moskwa 1982; "Razwitiye etniczeskogo samosoznaniya sławiańskich narodow w epochu zriełogo fieodalizma", Moskwa 1989; "Etniczeskije processy w Centralnoj i Jugo-Wostocznoj (...)"

Przegląd Historyczny 80/4, 827-830

1989

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Razwitiye etniczeskogo samosoznanija sławianskich narodow w epochu ranniego sriedniewiekowija, Akademijskaja Nauka SSSR, Institut Sławianowiedienija i Bałkanistiki, Izdatielstwo „Nauka”, Moskwa 1982, s. 356; *Razwitiye etniczeskogo samosoznanija sławianskich narodow w epochu zrielogo feodalizma*, Akademijskaja Nauka SSSR, Institut Sławianowiedienija i Bałkanistiki, Izdatielstwo „Nauka”, Moskwa 1989, s. 351; *Etniczeskije processy w Centralnoj i Jugo-Wostocznoj Jewropie*, pod red. E. P. Naumowa, Izdatielstwo „Nauka”, Moskwa 1988, s. 165.

W Instytucie Słowianoznawstwa i Bałkanistyki Akademii Nauk ZSRR od lat działa zespół, kierowany obecnie przez członka-korespondenta Akademii G. G. Litawrina, zajmujący się badaniem świadomości narodów słowiańskich w dobie feudalizmu. Owocem prac zespołu był wydany w 1982 r. tom poświęcony kształtowaniu się świadomości ludów słowiańskich doby wczesnego średniowiecza pod redakcją zmarłego przed kilku laty W. D. Koroljuka. Ostatnio (w 1989 r.) ukazał się drugi tom obejmujący z kolei rozprawy dotyczące rozwoju świadomości narodów słowiańskich od XII do końca XIV wieku. Rok wcześniej ten sam zespół opublikował zbiór studiów poświęcony przemianom etnicznym w średniowiecznej Europie Środkowo- i Południowo-wschodniej, który oznaczamy umownie jako tom trzeci. Zawiera on rozprawy, które — jak można sądzić — tematycznie nie zmieściły się w rygorystycznych ramach dwu tomów poświęconych kształtowaniu się i rozwojowi świadomości narodowej, a powstały w toku prac nad tą problematyką.

Czytelnik zauważył zapewne, że gdy w tytułach omawianych książek mowa jest o etnosie i świadomości etnicznej, to recenzent unika tych terminów. Dlaczego? Ponieważ uważa, że są one używane tu niejako zastępczo, więc również i wtedy, kiedy należałoby mówić o narodach w różnych etapach ich kształtowania i bytu czy o świadomości narodowej, również na różnych jej szczeblach. Nie oznacza to niedoceniaenia pojęcia etnosu, któremu literatura radziecka poświęca — co jest zupełnie zrozumiałe — w ostatnich latach coraz więcej uwagi, począwszy od czasów najdawniejszych, więc etnogenezy¹ aż po najnowsze². Analizując zagadnienia etnogenezy i kultur etnicznych, nie stroni od uogólnień i zagadnień metodologicznych, szczególnie eksponowanych w pracach wybitnego etnografa Juliana W. Bromleja³, który — nawiasem mówiąc — do etnografii przeszedł od historii średniowiecznej Słowian Południowych. Jego też pióra jest niedawno sformułowana definicja etnosu. Otóż według J. Bromleja etnos to „historycznie powstała na określonym terytorium, trwała wspólnota ludzi, wyróżniająca się odrębnymi, względnie stabilnymi cechami języka i kultury, a także świadomością swojej jedności i odrębności od innych podobnych tworów (odrębna świadomość społeczna), znajdująca wyraz we własnej nazwie (etnonim). Wspólne terytorium jest konieczne w dobie powstawania etnosu, ale nie dla późniejszego jego istnienia”⁴.

¹ *Etnografija Bielarusow. Istoriografija, etnogenez i etniczeskaja istorija* (w jęz. białoruskim), Minsk 1984; *Etnogenez, rannijaja etniczeskaja kultura i kultura Słowian*, Moskwa 1985; Ja. P. Kis, *Etnogenez Słowian* (w jęz. ukraińskim), Lwów 1985; W. P. Aleksiejew, *Etnogenez*, Moskwa 1986.

² N. W. Juchniewa, *Etniczeskij sostaw i etnosocjalnaja struktura Pietierburga (wtoraja połowina XIX – naczalo XX w.)*, Leningrad 1984.

³ Spośród prac teoretycznych i metodologicznych Ju. W. Bromleja można wymienić: *Etnos i etnografija*, Moskwa 1973, ss. 280; *Oczerki tieorii etnosa*, Moskwa 1983, ss. 411; *Etnosocjalnyje processy: tieorija, istorija, sowriemiennost*, Moskwa 1987, ss. 333.

⁴ *Etniczeskaja istorija i sowriemiennyje etniczeskije processy*, „Woprosy Istorii” 1987, nr 9, s. 99 n.

W tym ujęciu etnos przedstawia się jako nazwa zbiorcza dla różnych form społeczeństw, których typologizacja stadialna przedstawia się w postaci kolejnych etapów: plemię — narodowość — naród. Nie zaprzeczając użyteczności terminu etnosu jako najszerszego, globalnego niejako pojęcia sądzimy, że nie powinno się nim nadmiernie szafować, a w szczególności zastępować bardziej konkretnego, ściślejszego pojęcia narodu. Oczywiście, jeśli jest to merytorycznie uzasadnione. W omawianej materii ten ostatni termin wydaje się bardziej adekwatny.

Wracając do omawianych publikacji zauważmy, że dwie ostatnie pozycje (1988, 1989) obejmują kraje Słowiańszczyzny Zachodniej i Południowej, więc z wyłączeniem Rusi. Ich cechą jest poważne miejsce udzielone zagadnieniom językowym. Godne podkreślenia jest, że zajmują się one nie tylko językami słowiańskimi oraz ich stosunkiem do powstających, a potem rozwijających się więzi narodowych, ale również relacjami zachodzącymi między językami słowiańskimi a łaciną i greką. Te więzi językowe ugruntowane przez chrystianizację Słowian łączą się z ich podziałem na dwie wielkie rodziny określane jako *Slavia Latina* i *Slavia Orthodoxa*. Publikowane studia akcentują wpływy łaciny i greki na formowanie się literackich języków słowiańskich. W języku cerkiewno-słowiańskim, jak ustalił badacz, około 1/5 wyrazów jest pochodzenia greckiego. Jest to miara oddziaływania, które na pewno było nie mniejsze, jeśli nie większe od łacińskiego na Słowiańszczyźnie Zachodniej.

Do zagadnień interesujących polskiego czytelnika należy kształtowanie się świadomości narodowej w Polsce rozwiniętego średniowiecza (Ja. D. I s a j e w i c z), a także stosunki językowe w Polsce tej doby. Tu badaczka (S. M. T o ł s t a j a) podejmuje złożone relacje między językiem polskim (*lingua vulgaris*) a łaciną oraz językiem niemieckim używanym przez część przybyłego z zachodu mieszczaństwa. Problematyka stosunków polsko-niemieckich ujmowana jest jako szczególnie wypadek szerszego zagadnienia współistnienia narodów, języków i kultur w średniowiecznej Europie.

Szczególną uwagę przywiązują badacze do stosunków etnicznych na pograniczu, gdzie stykały się i współistniały różne narody i języki. W książce oznaczonej umownie jako tom III G. G. Litawrin zajął się zagadnieniem pogranicza bizantyńsko-bułgarskiego, inni badali stosunki na terenach słowiańskich uzależnionych i podbitych przez Niemców. Zwraca tu uwagę studium porównawcze W. K. R o n i n a o świadomości społecznej u Karyntian i Obodryców — ludów, które wcześniej utraciły polityczną niezależność. Autora interesują szczególnie procesy asymilacji społecznych elit słowiańskich. Uwarunkowane przez chrystianizację prowadziły one do ukształtowania się więzi socjopsychologicznych słowiańskich możnych w Karyntii z feudałami bawarskimi, książąt i nobilów Obodryców z Sasami. Ściśle łączy się z tym, oparte w znacznym stopniu na literaturze polskiej, opracowanie W. K. R o n i n a i W. W. I w a n o w a poświęcone zagadnieniu świadomości narodowej Słowian Połabskich w XI—XIV stuleciach.

Używamy tu — powtórzmy — terminu „świadomość narodowa”, gdy autorzy piszą o „świadomości etnicznej”, gdyż sami stwierdzają, że u Słowian Połabskich w XI w. formują się narodowości (*rannije feodalnyje narodnosti*). Do tej generalnej kwestii wypadnie jeszcze wrócić. Okazją do tego będą nieszablonowe rozważania uogólniające, nie stroniące od kwestii teoretycznych i metodologicznych, które stanowią treść podsumowującej rozprawy pióra G. G. Litawrina i W. W. Iwanowa w tomie II. Zajmują one także wydatne miejsce we wzmiankowanym już studium G. G. Litawrina o stosunkach na pograniczu bizantyńsko-bułgarskim (w tomie III). W badaniu problematyki świadomości narodowej zaleca on tam ujęcie kompleksowe przy zastosowaniu metod i technik kilku dyscyplin humanistycznych (historii, etnologii, filologii, językoznawstwa porównawczego, archeologii, antropologii i innych), przyznając jednocześnie, że — jak dotąd — jest to postulat *pro futuro*. Jednocześnie zwraca uwagę na potrzebę uściślenia terminologii, a w szczególności na odróżnianie wspólnot etnicznych od narodowości feudalnych, których ukształtowanie wiąże G. G. Litawrin z powstaniem i rozwojem organizacji państwowych. Podkreśla on również zasadnicze — jego zdaniem — różnice pomiędzy narodowością feudalną a nowoczesnym narodem, mimo iż dziś coraz częstsze jest rozpatrywanie narodu w różnych stadiach jego istnienia, gdy pojęcie narodowości wiązać skłonni jesteśmy z grupami charak-

teryzującymi się poczuciem trwałej odrębności opartym na wspólnocie języka, obyczajów i kultury, ale nie posiadającymi własnej organizacji państwowej, ani nie dążącymi do jej odzyskania czy utworzenia, co zakłada we wszystkich przypadkach istnienie odrębnej świadomości narodowej i odpowiadającej jej ideologii⁵.

Najistotniejsze wnioski z zaprezentowanych studiów szczegółowych dają się ująć w następujących punktach:

1. W dobie wczesnośredniowiecznej (IX–XI w.) żywe wśród ludów słowiańskich było poczucie wspólnoty słowiańskiej, które utrzymywało się i w dobie późniejszej, choć ustąpiło na drugi plan w obliczu kształtowania się, a potem rozwoju odrębnych narodów (narodowości) słowiańskich.

2. Podstawowym wyróżnikiem średniowiecznych narodów słowiańskich były odrębne języki, a w uformowaniu się ich wydatną rolę odegrało powstanie i następne istnienie organizmów państwowych.

3. Okres politycznego rozdrobnienia (w Polsce i na Rusi rozbitcia dzielnicowego) a także okoliczności zewnętrzno-polityczne spowodowały istotne przemiany w postaci formowania nowych narodów (m.in. Bośniacy na Bałkanach, podział narodu staroruskiego na Wielkorusów, Ukraińców i Białorusinów na Słowiańszczyźnie Wschodniej). Dopiero te formacje późnośredniowieczne stały się podstawą nowoczesnych narodów.

4. W kształtowaniu się i dalszym rozwoju narodów słowiańskich istotną rolę odegrały czynniki ideologii, więc w pierwszym rzędzie religia. Dodajmy, że staraniem tegoż zespołu opublikowano książkę poświęconą zagadnieniu chrystianizacji krajów Europy Środkowej i Wschodniej⁶. Ukazuje ona jak ukształtował się podział Europy na łacińską i bizantyńską, który przebiegał przez Słowiańszczyznę. Dwie różne strefy kulturowe pogłębiały zróżnicowanie narodowe i stwarzały podstawy do ukształtowania odmiennych stereotypów — pozytywnych własnego narodu i negatywnych — sąsiadów. Nie małe też było znaczenie poddanej wpływom religii więzi socjopsychologicznej.

5. Poczucie wspólnoty etnicznej nie zawsze pokrywało się ze świadomością narodowo-państwową. Stąd zdaniem Ja. D. Isajewicza w Polsce po przyłączeniu Rusi Halickiej etnonim „Polacy” stawał się politonimem (*gente Ruthenus, natione Polonus*).

6. Stopień i kształty świadomości narodowej na Słowiańszczyźnie doby dojrzałego feudalizmu (XII–XIV w.) ulegały daleko idącemu zróżnicowaniu w zależności od podziałów społecznych. Najogólniej rzecz biorąc, najpełniej wyrażały ją warstwy panujące („naród polityczny”). Wśród ogółu ludności przejawiała się ona w poczuciu więzi językowej („ludzie języka polskiego, czeskiego” itd.), a także w stosunku do sąsiadów, który przybierał często formy antagonistyczne (najazdy, podboje i obrona przed nimi).

7. Szczególną w dziejach narodów słowiańskich rolę odegrały podboje Słowian Połabskich przez Sasów, Karyntii przez Bawarów, Chorwacji i dzisiejszej Słowacji przez Węgrów. Prowadziły one do asymilacji warstw wyższych (w wypadku Słowian Połabskich i większości ludu), a w konsekwencji do zahamowania procesów narodotwórczych aż po XIX–XX wiek.

8. Szczególnie złożone układy istniały na terenach pogranicza etniczno-kulturowego oraz tam, gdzie w wyniku przemian politycznych lub pokojowej kolonizacji współżyły ze sobą różne, czasem trzy lub więcej, narodowości (np. Dalmacja, Siedmiogród). Wymagają te układy wnikliwej analizy badawczej złożonych okoliczności, wydarzeń i procesów. Odnotowując zainteresowanie tą problematyką historiografii radzieckiej zauważamy, że mogą się dla niej okazać instruktywne polskie badania dotyczące pogranicza etnicznego w XIX–XX w., zwłaszcza gruntowne studia Józefa Chlebowczyka.

Uwagi powyższe nie wyczerpują bogactwa poruszanej problematyki. Pozostawiają one w szczególności na uboczu interesujące rozważania językoznawcze, nader istotne dla procesów

⁵ Stanowisko swoje w kwestii narodu doby feudalizmu oraz różnicy między narodem a narodowością autor tej recenzji przedstawił w tomie studiów *O dawnej i niedawnej Litwie*. Poznań 1988, s. 247–259 (szkic *O powstaniu nowoczesnego narodu litewskiego*).

⁶ *Priniatije christianstwa narodami Centralnoj i Jugo-Wostocznoj Jewropy i krieszczenije Rusi*. Moskwa 1988, ss. 208.

narodotwórczych. Należy podkreślić z uznaniem syntetyzujące ujęcia porównawcze. Pozwalają one pogłębić znajomość podstawowych elementów procesu dziejowego, zbliżają do rozwiązania zasadniczego pytania o wzajemnym stosunku etnosu (ludu) — narodowości — narodu na obszarze Słowiańszczyzny. Zagadnienie ma charakter ogólny, stąd uzasadnione zainteresowanie jakie budzą omówione wyżej publikacje.

Juliusz Bardach

Rudolf Benl, *Die Gestaltung der Bodenrechtsverhältnisse in Pommern vom 12. bis zum 14. Jahrhundert* („Mitteldeutsche Forschungen” Bd. 93), Böhlau Verlag, Köln-Wien 1986, s. XVI, 484.

W 1965 r. Karol Buczek w znanym artykule polemicznym o przemianach ustrojowych na Pomorzu Zachodnim w XII i XIII w. wskazał na konieczność ustalenia, na jakich podstawach opierały się prawa do ziemi słowiańskich możnych Pomorza Zachodniego, w tym zwłaszcza takich rodów, jak choćby Borkowie, którzy w okresie późniejszym wzbraniali się niekiedy przed składaniem książętom hołdu lennego, twierdząc, że ich prawa do ziemi nie pochodzą z ich nadania. Historycy polscy, mimo upływu dwudziestu pięciu lat, nie zrealizowali postulatów K. Buczka. Zrobił to dopiero Rudolf Benl w pracy doktorskiej ukończonej w 1983/1984 r. na Uniwersytecie w Erlangen (Nürnberg). W dwa lata później ukazała się ona drukiem w ramach jednej z najlepszych serii wydawniczych zasłużonej oficyny Böhlau Verlag. Prawie jednocześnie z nią czasopisma „Baltische Studien” (odkąd przed kilku laty przejął je Klaus Conrad nabrało ono wyraźnych rumieńców, stając się na powrót rocznikiem *stricte* naukowym) oraz „Zeitschrift für Ostforschung” opublikowały cztery rozprawy Benla, stanowiące w zasadzie uzupełnienie jego książki: 1. „Die ersten Jahrzehnte der Pfarrei Levin”, „Baltische Studien” NF 70, 1984; 2. „Untersuchungen zur Personen- und Besitzgeschichte des hoch- und spätmittelalterlichen Pommern”, tamże 71, 1985; 3. „Zur Frage der slawischen Bauernfreiheit am Beispiel dreier pommerscher Dörfer”, „Zeitschrift f. Ostforschung” 34, 1985; 4. „Slawische Voraussetzungen und deutscher Neuanfang. Mittelalterliche Dorfgründungen in Ostdeutschland am Beispiel des hinterpommerschen Malchow”, tamże 37, 1988.

W zasadzie każdy z tych artykułów, a zwłaszcza drugi, mający dużą wartość dla badań nad genealogią rodów rycerskich Pomorza Zachodniego, oraz trzeci, w którym włączył się autor do trwającej od niemal dwóch wieków dyskusji o wolności lub niewoli słowiańskiej ludności wieśniaczej w okresie przed kolonizacją na prawie niemieckim, zasługiwałby na nieco bliższe omówienie. Niestety w ramach jednej recenzji nie jest to możliwe nawet w odniesieniu do samej książki, która jest tak bogata w najrozmaitsze treści, że możemy co najwyżej dać krótki przegląd jej zawartości; przegląd, który na pewno nie będzie kompletny.

Praca Benla dzieli się — pominąwszy wstęp, ekskurs o znaczeniu zwrotu *rerum habere*, bibliografię i indeksy — na trzy zasadnicze części. Pierwsza z nich traktuje o okresie prawa słowiańskiego i podzielona została na dwa podrozdziały, z których pierwszy omawia zagadnienie posiadłości wiejskich miejscowych możnych w lucickiej i pomorskiej części kraju, natomiast w drugim zajął się autor kwestią zwierzchnich praw książąt do ziemi możnych, który to problem od dawna spędza sen z oczu historykom Pomorza i północnego Połabia.

Część druga traktuje o okresie prawa niemieckiego i jest rzecz jasna bardziej rozbudowana, już choćby ze względu na narastającą liczbę źródeł. I ta część dzieli się na dwa podrozdziały. W pierwszym z nich Benl omawia najpierw zagadnienie użycia i znaczenia terminu *proprietas* i pokrewnych mu terminów, jak *feudum*, *possessio*, w najrozmaitszych formułach i zwrotach dokumentów zachodniopomorskich, rugijskich, wschodniopomorskich, meklemburskich oraz osnabrückich (Osnabrücker Land). Następnie wskazał do jakich przedmiotów odnosiły się rzeczne prawa własności, a więc przede wszystkim do ziemi, dalej do młynów, karczem, przepraw itp.